

יצחק בן-צבי הנשיא

מפעלו המדעי ומחקריו במכון בן-צבי

יצחק בן־צבי הנשיא
מפעלו המדעי ומחקריו במכון בן־צבי

יצחק בן-צבי הנשיא

מפעלו המדעי ומחקריו במכון בן-צבי

דברים שאמר

מאיר בניהו

בעצרת-זכרון באוניברסיטה העברית ביום השלושים לפטירתו
בתשעה ועשרים באייר תשכ"ג

מכון בן-צבי * האוניברסיטה העברית בירושלים
שנת חמשת אלפים שבע מאות ושלוש ועשרים ליצירה

מעלת נשיא המדינה מר ולמן שזר, כבוד הגברת רחל
ינאית בן-צבי, ברשות נשיא האוניברסיטה וראש מכון
בן-צבי, כבוד הרקסור, רבותי ומורי.

מלאכתי קלה ומלאכתי קשה. קלה שהכל יודעים מעלתו של
הגפטר, עמדו בכבודו ורבים ספרו לו. מלאכתי קשה – כי
מה אוסיף על המפורסמות? ועוד שלא היה לי זמן שנמצאתי
בעימקום דברים כמו בימי אבלו. בחינת ליבא לפומא לא
גלייא. ושמא כל הקרוב קרוב אליו נעצרות המילים בקרבו
ואינן נפלטות.

מרגלא בפומיה של האר"י שכל המרבה לספר בשבחו של
אדם בחייו לא ימלט מאבק 'אהבת התועלת', ואחרי מותו –
הריהו גורם צער למת. מטעמים אלה ולכבודה של אכסנייה,
אטול רשות לומר דברים אחדים על מפעלו המדעי ומחקריו
במכון בן-צבי.

א

דומה שאין לך אדם כמות הנשיא המנוח שתחומים שונים
שעסק בהם, אי-אתה יכול להפרידם, ואין אתה יכול לעמוד
על טיבו של האחד בלא השני. למה הדבר דומה? לעיגול

שכל שסביבו מצוי במרחק שווה מן המרכז ויצר אותו. עיסוקו בחקר ארץ-ישראל וקהילות המזרח נעוץ בראשית חייו. עלייתו לארץ-ישראל מטרה מרכזית אחת היתה לה. שממנה מסתעפים כל מעשיו בתחומים שונים, והיא לקיים מצוות יישובה של ארץ-ישראל, לעובדה ולשומרה. וכיצד היא בניינה? קרא דברי הנביא ודרשם כמין חומר: 'והושעתו את הצלעה והנדחה אקבץ ושמתים לתהלה ולשם... בשובי שבתיכם' וצפניה ג, יט-כ. את הארץ יש לבנות ולחדש פני האדמה. אבל יש גם לפענח ספונותיה ולחקור כל אשר נידח ממנה; את בניה שאבדו בארץ אשור ונידחו לארץ מצרים יש להעלות. אבל יש גם לגלות את המאור שבהם, את מורשת העבר לצורך העתיד, הישן לצורך החדש ולמוזגם.

וכך החל. במסעו הראשון בשנת תרס"ד, עגנה אנייתו בנמלה של קושטא. מורה דרך הראה לנוסעים 'את שווקיה, מגדליה וכנסיותיה, גשריה וארמנותיה'. והוא לא לכך במיוחד נתון היה לבו: 'הן זוהי הבירה שבה תלוי גורלה של ארץ-ישראל זה כארבע מאות שנים - אמר אותה שעה - והיא לא רק השער העליון לאימפריה העותמאנית, אלא גם השער לעולי ציון. התעניינתי במיוחד בשכונות היהודיות... האגיה... עברה דרך רוב חופי אסיה הקטנה וסוריה ועגנה בכל נמל ונמל...

היתה שהות לרדת לכמה שעות ולהסתכל מקרוב בערי
אנטוליה וסוריה ולהכיר את מנהגי הארצות וישוביהן. אף אני
לא החמצתי שעת כושר לרדת לכל נמל ונמל שבדרכנו:
צינאק-קלעה (גאליפולי), איזמיר, אדנא, אלכסנדריה
וקפריסין. בראש וראשונה תרתי למצוא את היהודים הפזורים
בגאליפולי ובאיזמיר, ברודוס ובכיאוס ובכל שאר חופי
אנטוליה וסוריה¹.

תכונה זאת ניכרת מאז בכל מסעותיו. יצא וטייל ברגליו
ביישובים חדשים ובמקומות עתיקים וביקש לראות מה היו
פני העבר וכיצד עוטה עתה הארץ פנים חדשות. כבר אז
נתגלו בו לא רק דרכו של חוקר מנהגי ישראל, אלא גם
הארכיאולוג בעתיד וחוקר קורות יישובים עתיקים. בביקורו
הראשון הגיע לאזוני שמע החפירות בגזר, והוא כתב: 'מיד
נתעוררה בי התשוקה ללכת ולראות בעיני את העבודות
ותוצאותיהן'².

במקום שאתה מוצא שהוא מספר על גילויים ארכיאולוגיים
וחישוף העבר, אתה מוצא התעניינותו הרבה בבעיית יישובו
של המקום. בעל העגלה שדחק בו לסיים ביקורו בגזר עורר
בו צער: 'ואני לא הספקתי לראות ולהתבונן הישב בכל דבר
ודבר, ונאלצתי בעל כורחי להיפרד מעל החורבות האלה

ולשוב לדרכי'. ומיד אתה מוצא בו דמותו של מנהיג, ורוח חדשה נסכה עליו: 'מחשבות תוגה התרוצצו בקרבי. הנה תקופה חולפת טמונה באדמה ובאים החוקרים וחופרים שריד אחרי שריד והרביקו שריד אל שריד וחרס אל חרס וקמה התקופה העתיקה והיתה לעינינו - האם לא נצליח להדביק גם שרידי-עם עצם אל עצם עד אשר יקום והיה לגוף אחד. עם חי החולש על גורלו'.

פעמים רבות יצא בשליחויות מדיניות וציוניות ומעולם לא הסיח דעתו מן המחקר וממצבם של היהודים באותם מקומות. בשנת תרפ"ד עשה במצרים בשליחות תנועת הפועלים כדי להיפגש עם נשיא אגודת הפועלים במצרים ולדון עמו בבעיותיה של תנועה זאת. סיים שיחותיו ונתפנה לבדיקת כתבי-היד הקדומים של המקרא, ונתן דעתו על מצבם של יהודי מצרים. בשיחתו עם פני הקהילה שאל: 'למה לא יקם גרעין חלוצי במצרים כמו בדמשק, אלפי יהודים נמקים כאן מעוצר רעה ועוני... מדוע לא נמצאו ביניהם מאות או אלפים שילכו לפתח-תקוה ולשרון?'. בעיראק ובפרס נשא ונתן בשנת תרצ"ה עם ראשי השלטון על מצבם של היהודים בארצותיהם ושלה ידו לאסוף מלא חופני חומר על היהודים ומצבם, צילם מקומות עתיקים והעתיק תעודות יקרות.

אכן, תחילת מעשיו בארץ-ישראל וכולו בה וכל שחקר את נפוצות העם לא חקר אלא הקרוב קרוב אליה מבחינת המקום: סוריה והלבנון, בבל ופרס, תורכיה ויוון, וכשם שהקרוב אליו מבחינת המקום קרוב היה אליו יותר, כך הקרוב מבחינת הזמן. אמנם עסק בחפירות ארכיאולוגיות ובתקופות קדומות, אבל תחום השנים שהיה קרוב אליו ביותר היו ארבע מאות השנים של השלטון העותמאני.

חיבה יתירה נודעה מן הנשיא המנוח לירושלים שבה עשה רוב שנותיו ולא מש ממנה. ירושלים ששם עלו שבטים, שכן בקרבם והתוודע אליהם. ביקש לחקור את השוני ומצא את המאחד והמשותף: 'בשום מקום אחר בעולם - כתב לפני חמישים ושתים שנה, בשנת תרע"א - אין למצוא דמיון לאותה ערבובית הצבעים, הטיפוסים והמלבושים, לאותו בילבול הלשונית והמבטאים, שאתה שומע בירושלים על כל צעד ושעל. אכן, זה הוא קיבוץ גליות אמיתי. אמנם, למבט ראשון, נדמה, שאין שום יחס וקשר בין הטיפוסים השונים הללו, המדברים בשפות זרות ובלתי מובנות בין איש לאחי ... ברם, מאחורי הלבוש החיצוני עוברת כחוש השני הכרה עמוקה של אחוה לאומית. הכרה זאת לא כבתה לא על-ידי סופות

השלג שבירכתי-צפון ולא על-ידי סערות תימן. וכאן באה לידי גילוי... הדת היהודית, היא משמשת למחזיקים בה יותר מדת; פרי תרבות לאומית שלימה... עם הכרה באחדות, חוקים ונוהגים חברתיים⁶.

מפרייה של התעניינות זאת הוא ספרו 'שבטי ישראל בירדן-שליים', שנדפס בשנת תרצ"ו. והשקפה זאת ליוותה את עבודתו הציבורית והמדעית כאחד, מאז ועד ימיו האחרונים ממש. מאמריו ומחקריו, על כל פנים רובם הגדול, פניהם היו כלפי העם. ניסה להשתית דבריו על מקורות, לחקור ולחדש, אבל מטרתו היתה חינוכית והסברתית וכתב בלשון פשוטה ומובנת כדי שיהיו דבריו נחלת הכלל. לפיכך, פורסמו רובי מאמריו בעתונים, בשבועונים ובירחונים שיד כל אדם משיגה אותם. בתחום חקר ארץ-ישראל וקהילות המזרח בתקופה העות-מאנית, היה עיקר עיסוקו ביישובים העתיקים. תר בספרי נוסעים רבים ועיין במקורות עתיקים למצוא ידיעות על פלאחים עובדי-אדמה יהודים. צירף פרט לפרט וקו לקו והביא ראשונה בפני החוקרים חומר עשיר שדלה מספרות השאלות והתשובות ומתעודות שבכתבי-יד, על היישוב היהודי הקדום בכפר פקיעין ובשפרעם, בכפר יאסיף ושאר הכפרים שסביבות צפת: מירון ובידיא, עין זיתן וגוש חלב, וכן בלבנון

ובסוריה: חצביה, דיר אלקמר וג'זבאר. ואף משחקר את היישוב בערים עסק בעיקר בנדחות: עזה, שכס ועכו, יפו ורמלה, שהחוקרים לא הירבו לעסוק בהן. במקומות אלה גבה עדויות ורשם מסורות וידיעות מפי שרידי התושבים הקדומים.

מחקריו אלה לא באו אלא כדי להוכיח, שילא תמו מן הארץ שרידי עבר חיים. במשך תקופה ארוכה, אשר האריכה ימים לא פחות מתקופת בית שני בכללותה, המשיכה האומה לטוות ולארוג את חושי-חייה, כשמאות ואלפים מבניה יושבים על אדמתם ועוסקים בראש וראשונה בחקלאות⁸. דבריו אלה כתב שעה שהיישובים החקלאיים החדשים בארץ-ישראל היו בסימן של התעצמות וכמבקש היה להזהיר לבל יישכחו המקומות העתיקים ולבל יפריד החדש בינו לבין הישן, ומשום עתיקותם עשה רבות להידוש יישובם.

ג

מאמריו על יהודי המזרח, אף הם בבחינה זאת ונכתבו שעה שהחלו הגלויות נעקרות ממקומן ונקבעות במדינת ישראל. דברים שכתב לפני כן, עיקרם דברי מסע ורשמים או מקורות

ומחקרים. עתה החל בכתיבת סקירות היסטוריות על קהילות אלו. ניתוח מצבם בדורות האחרונים ומקומם במדינת ישראל. משנת תשי"י ועד שנת תשי"ג כתב על יהודי תימן וצפון אפריקה, פרס ובוכארה, כורדיסתאן ואפגאניסתאן, גרוזיה וקוקאז, וסקירות כלליות על עדות המזרח בישראל. תצוין בייחוד מסתו הגדולה 'גולת ישמעאל ובנין ישראל', שבה פתח פתח להכרת גלויות אלו ובעיית התערותם בחיי המדינה. ראוי שנקרא קטע מדבריו. וזה לשונו: 'יהודי המזרח יהיו את רובו של המיליון השני של הישוב... הראשונים קובעים במידה גדולה את אופייה של המדינה ואת אופייה של האוכלוסיה אשר תבא אחריהם... שני המיליונים הראשונים שלנו נהם] אב-בנין לדורות הבאים, אשר יקבעו את אופיים של הדורות, - זהו הישוב הנמצא כעת בארץ, ואתם המיליון של העולים העתידיים לבא מארצות המזרח ואלה שיבואו אחריהם מגלויות 'אדום'. ומשום זה בלבד אנו חייבים... להכיר לדעת מי הם אלה שבטי ישראל הרחוקים... לחנכם ולהכשירם לחלוציות לקראת אותו תפקיד אחראי המוטל עליהם, ולעזור בכל האמצעים אשר בידינו לקליטתם ולהשתלבותם בתוך האומה המתחדשת. חובה זו נובעת לא רק מאהבת אדם ומאהבת ישראל, אלא גם מתוך האינטרסים

הלאומיים המשותפים להם ולנו ולכלל האומה¹⁰. וכאן אתה מוצא את אהבתו הנאמנה לעמו. שיתופם של בני גלויות אלו על-ידי חינוכם והשכלתם ולא פולחן לריבוי מספרי, שיכול הוא מיעוט, אף לא מס לנחשלות; ששיטות אלו גורמות רעה לעצמם ולמדינה.

איסוף מאמריי אלה היה צורך השעה. ואכן ערב עלותו לשבת על כס הנשיאות בשנת תשי"ג, הופיע ספרו נדחי ישראל, שאם כי אין הוא החשוב שבספרי המדעיים, הפך לנפוץ שבהם וכבר יצאו שתי מהדורות בעברית, באנגלית ובספרדית, ותורגם גם ללשונות צרפתית, איטלקית, דנית ואידיש. מורים ומרצים, סופרים ועיתונאים הופכים בו ולמדים ממנו.

ד

נפנה עתה לעבודותי שבתחום המדע ולמכון שלו שיסד יהקים.

משקמה מדינת ישראל וגלויות המזרח החלו מתחסלות, שוב לא הוטלה עליי אותה משרה שהעמידה אותי במרכז חיי היישוב. ישיבתו בכנסת הראשונה לא חייבה מיצוי כל זמנו. עתה הגיעה שעתו של הצד השני שבאישיותו לגבור, והפך

מאיש מדינה העומד בראש הציבור ליושב בהיכל המדע.
מילה נזרקה מפיו ונוסד המכון לחקר קהילות ישראל במזרח
ליד האוניברסיטה העברית. במאמרו הראשון על המכון
הגדיר מהותו של זה: 'להציל מכליין את נכסי הרוח של
היהודים במזרח התיכון ולעודד ולעודד את חקר קורותיהם
ותרבותם'. תוך כדי דיבורו זה רמז גם על מטרה מעשית:
'עם חיסול גלויות שלמות... נראית עמידתם של עולי גולה
אלה דלים וריקים, ללא אוצרות רוח וללא נכסים חמריים.
קשיי הגלות ותנאי חיים מרים הם שהעיבו את קלסתר פניה
המאירים של יהדות זאת. ויהיו בניה כחגבים בעיניהם הם,
וכן היו בעיני אחיהם. ולכן חקר קורותיה של יהדות זו הוא
לא רק שילומו של חוב כלפי העבר, אלא גם גורם חשוב
לקידום המשימה... לאחד את שבטי ישראל... על גולת
אדום, זו ששכנה בארצות נוצרים, להכיר לדעת את קורותיה
וללמוד את ערכיה של אחותה - היהדות בארצות המזרח.
ועל גולת ישמעאל לרכוש לעצמה את נכסי הרוח שאגרו
וצברו יהודי אירופה ואמריקה בימי גלותם בארצות
הצפון. מטרת המכון היא לעודד מחקר זה, כדי לעשות
את הערכים של השבטים הבודדים בישראל לנחלת העם
כולו.¹¹

לכאורה דבר והיפוכו. מחקר ומדע טהור ושאלות אקטואליות. איש שמקור חיותו ועיסוקו עבודה מדינית וציבורית וראש מכון. אכן, לא מעט ספיקות היו בלב רבים שחרדו לטישטוש תחומין, לתערובת מין שאינו במינו. לא יצאו שנים אחדות והוסרו הספיקות וארבע שנים אחר ייסודו הפך המכון, בשנת תשי"ג, לחלק מהלקיה של האוניברסיטה העברית. תכנית שראשיתה מצער, גביית ערויות ומסורות מפי עולים, הפכה אחרי זמן קצר, שלב אחרי שלב, לרבת אנפין, שאלה היו תוצאותיה: בדיקת אוצרות כתבי-היד שבאוספים הגדולים בעולם, וכן ספרי-דפוס נדירים, תצלומים ורישומים; איסוף היצירה של יהדות המזרח וספרות המחקר עליה, ואחר-כך המחקר עצמו במכון והפירסומים: ספרי קהילות ומונוגרפיות על אישים; מקורות מקיפים בעלי ערך היסטורי, וספרי שימוש וביבליוגרפיה; חקר הכיתות, כגון מחקרים ומקורות לתולדות התנועה השבתאית (ספר שור) והלכסיקון 'בני מקרא'; מחקר הלאדינו ומילון מדעי לאדינו-עברי קאשטיל-יאני. וראש לכל ספר השנה ספונות.

עם הקמתו של המכון בא מפנה מסויים בעבודתו המחקרית של הנשיא המנוח, שמעתה רבתה והסתעפה. אמנם, עבודות גדולות עשה גם קודם לכן: טקסטים חשובים על ארץ-ישראל ההדיר על-פי כתבי-יד ומהדורות ראשונות, בעיקר ספרי מסעות שחיבה יתירה נודעה להם ממנו, הן כנוסע והן כחוקר ארץ-ישראל. עולה על כולם מסעות ארץ-ישראל לרבי משה באסולה, שהיה ידוע בשם האלמוני משנת רפ"ב. מר בן-צבי גילה שאינו אלא ר' משה באסולה, מן המיוחדים שבחכמי איטליה שבשנת שיי"ח הסכים להדפסת ספר הזוהר, והכין מהדורה שלימה על-פי כתב-יד בדאהבי². ספר זה הוא המקור העברי החשוב ביותר על ארץ-ישראל בתקופה הסמוכה אחרי הכיבוש התורכי.

בגנוי המכון נצטברו כתבי-יד ותעודות רבים. ראש המכון עיבד תעודות הרבה ופירסמם בספר השנה של המכון וכן בספרי יובל וזכרון חשובים. מהם יזכרו תעודות על פקיעין ועל רמלה ויפו; פירסם אגרות שנשלחו למשה מונטיפיורי ושורה של מחקרים, חמשה במספר, על שלוחי ארץ-ישראל במאותיים וחמישים השנים האחרונות, ביחוד לאיטליה. כשישים תעודות על השליחות הדפיס, וחקר על-פיהן לא רק מצבו

של היישוב אלא גם דרך סיבובם של השלוחים ומעשיהם. מה היה חלקן של קהילות בהחזקת היישוב, ומה יוצאות תעודות אלו ללמד על אותן קהילות בגולה ועל דמות קלסטר פניהם של רבניהן ופרנסיהן.

אולם הגולה למפעלו המדעי הוא הספר 'ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני'. ספר זה הוא ראשון מסוגו, הוא מקיף תקופה חשובה שקדמה לציונות ולמדינת ישראל, שנמשכה ארבע מאות שנה (רע"ז-תרע"ה, 1517-1917). והוא חוליה אחרונה החסרה בשבעת של הספרים המקיפים את תולדותינו מראשיתם עד סמוך לתקופתנו. המקורות מפורזים על שבעה ימים: תעודות תורכיות וערביות, ספרי מסע בשפות שונות, וביחוד ספרות השאלות והתשובות וספרי הדרוש והמוסר. לקיטת החומר ועיבודו אינם מן הקלות. לקויות היו בייחוד הידיעות על חיי הכלכלה והחברה. בספר זה אתה מוצא כל שחסר, על המשטר שהתורכים כוננו בארץ-ישראל, אידגון הצבא והמיסים, ערכאות השיפוט של השררה והדת המוסלמית ומשטר הקאפיטולאציות בהתפתחותו ההיסטורית. ואין צריך לומר שהספר דן בהרחבה גם בבעיות הרוח, היצירה הספרותית, תנועות התשובה והמשיחית, העליית לארץ-ישראל והקשרים עם קהילות הגולה.

נאמן הוא למחקר, אין בו רחשי-לב ואינו בא לפרש מאורעות ומעשים באורה של תקופת הציונות והקוממויות. אדרבה, הפסיק את מחקרו על סף תקופת חיבת ציון, שפרשה מיוחדת לעצמה היא. אבל הוא, אשר בעיות עמו והדור היו בראש מחשבותיו, מצא מקום במבוא לרמוז על לקחה של התקופה שעסק במחקרה. לומר לך אם כל שבא בדורינו הוא מפנה גדול ומהפכה חדשה, הריהו נמשך ורצוף עם מה שקדם לימינו. ולשם קשירת הקמתה של מדינת ישראל עם התמונה ההיסטורית ששירטט, הוצרך בפרק האחרון לשנות את הנימה, הוא חוזר למקור נשמתו והרגשתו, חורג מן התחום של תיאור היסטורי ומסיים בהערכת דבריהם של החולמים לפני מאה שנה: 'קם החזון ויהי למציאות ומדינת ישראל עומדת איתנים על משמרתה...'¹³.

ז

ב תקופה זו, הירבה לפרסם גם מקורות חשובים על יהודי המזרח, ובייחוד על פרס וכורדיסתאן¹⁴, ובהם נדפסו אגרות מקהילות שלא היו בידינו ידיעות כלשהן עליהן. ויפה הבהיר שמחוייבים אנו לחטט היטב במקורות ולהסתמך על ידיעות

שאם היו מקהילות אחרות ספק אם היינו מיחסים להן חשיבות, שכן המעט שבהן יכול ללמדנו הרבה כלפי יהדות זאת. מתוך שנקשר לקהילות אבודות ולנושאים נידחים, נתקרב לחקר הכיתות. כבר דובר כאן על השומרונים שהיה אב לחוקרי תולדותיהם בישראל ואסף באוספו כתבי-יד ומחקרים רבים עליהם. עם הקראים והשבטאים נפגש בימי לימודי בקושטא ואחר-כך בביקורי השונים בתורכיה. הוא אשר הביא לראשונה את כתבי-היד של השירות והתשבחות של הדונמה הכתובים לאדינו והדפיס חלק מהם בתרגומו של מר משה אטיאס ובפירושו של פרופ' גרשם שלום, והקדים לספר מחקר על הכיתות השונות של הדונמה. והוא היה הראשון שפירסם בספר היובל לשניאור זלמן שור, היבור מכיתתו של ברוכיה, היא הכת הקיצונית והניהיליסטית ביותר בשבתאות, שבשנת תע"ז (1716), נתעלה לדעת מאמיניו לדרגת 'המשיח' עצמו. חיבור זה בא לפרש בדרך הקבלה של ברוכיה את יסודותיה של האמונה השבתאית כפי שהותוותה על-ידי¹⁵.

לעומת כיתות נידחות, אהב הנשיא המנוח לעסוק בתופעה שהוא קרא לה 'ממלכתיות ישראלית בגולה'. למן השנים הראשונות לעיסוקו במחקר היסטורי כתב את מאמריו על

מחומר היהודי מלך יוסה ועל צאצאי יהודי חיבר¹⁶, אחר-כך עסק גם בשאלת הכוזרים ויהדות חורום (תשי"ב) וסיכם ידיעות רבות במחקרו 'לא יסור שבט מיהודה' (מאסף דבר, תשט"ו). מכאן גמל בלבו הרעיון להפוך בקדמות יישובם של שבטי ישראל בערב ופרש, במאמרו בספר נרקיסי, יריעה רחבה של קורות יישובם של יהודי ערב במדבר מן המאה השישית לפני הספירה ועד המאה השישית לאחריה, והכל על יסוד בדיקה וניתוח מחודש של פסוקים באיוב ובדברי-הימים, מסורות תלמודיות, ממצאים ארכיאולוגיים וכתבות ערביות שנתגלו במדבר ערב וכן על-פי חקר השמות. הוא מסיק שברחבי חצי האי-הערבי היו מדינות שמלכים ושליטים יהודים עמדו בראשן, מראשיתה של המאה השלישית ועד הרבע הראשון של המאה השישית.

ח

עניין רב היה לו ב'כתרי התורה', הם כתבי-יד עתיקים של המקרא. בשנת תרע"ט ביקר בכפר ג'ובאר הסמוך לרמשק ומצא שם 'כתר' קדמון שלם שנכתב בשנת חמשת אלפים ושתים עשרה ליצירה (1252) ותיארו בספרו¹⁷. אף הוא בדק

את 'מקדשיה' הירושלמי, הוא כתב-היד הקדום של התניין שהיה שמור בבית הכנסת הקראי בירושלים ונכתב כנראה בספרד על-ידי סופר רבני בשנת שמונים ושתים לאלף השישי; את שני 'כתרי התורה' שבבית הכנסת הקראי בקושטא וחמשה שבמצרים¹⁹. רובם של 'כתרי תורה' אלה נכתבו בספרד בידי סופרים שלא מכת הקראים, הקדום שבהם הוא ה'כתר' שבבית הכנסת העתיק שבמצרים ונכתב בידי קראי בשנת ד"א תשפ"ח (1028).

נתגלגלה זכות על-ידי הנשיא המנוח, ולא זו בלבד שרשם רשימותיהם של ה'כתרים' ותיארם, אלא שעלתה בידו לגאול ולהציל כמה מהם למוסדות האוניברסיטה העברית. אותו 'כתר' שהיה בירושלים נשדד בימי מלחמת העצמאות על-ידי הערבים ונמכר לסוחר עתיקות בשוודיה. בעמל רב הצליח לפדותו ולהחזירו לירושלים והוא עתה ברשות בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (סימנו 40780). לא עברו שנים אחדות ובהשתדלותו נרכש אשתקד גם ה'כתר' השלם והנאה משנת ה' אלפים ועשרים שהיה בדמשק ונתגלגל לאנגליה (סימנו 40790)²⁰.

ברם, אחת משאפותיו הגדולות שזכה להגשימה, הוא גאולתו של 'כתר התורה' שניקדו ומיסרו בעצם ידו אהרן בן אשר.

כתב-יד זה הוא הקדום והחשוב ביותר מכל כתבי-היד של כתב-היד הקודש שבעולם. כבר בעת ביקורו בחלב בשנת תרצ"ה כתב שנמשך למקום זה במיוחד בשל "ספר כתר התורה של בן אשר השמור בבית הכנסת הישן"²¹. מיום ייסודו של המכון שקד הנשיא המנוח על פעולת הצלתו. ואכן זכה שיכתר זה הוא היום כ"י מכון בן-צבי מס' 1. בראיות ברורות הוכיח שהוא כתב-היד המקורי של בן-אשר שהרמב"ם סמך עליו. ופירסם את מחקרו עליו²².

ח

ל א מגיתי כרוכל מאמריו ומחקריו של הנשיא המנוח. רשימת הפירסומים שלו שנכנסים לתחום המדע יש בה כארבע מאות ערכים²³. הנושאים הם רבים ומגוונים ורק קצתם נזכרו כאן. אם ניתן את הדעת על כך שהדברים נכתבו ביד אדם שבחייו הארוכים נשא על שכמו משרות אחראיות ביותר, הרי נופתע מפעילותו הרבה והענפה בתחומי הרוח. וודאי שאם היה מייחד עצמו רק במחקר ובתחום אחד שלה, היו הדברים יוצאים יותר מתוקנים ושלמים, אבל העם היה מתקפת. לא היתה נוצרת אותה השפעת גומלין ואותה מזיגה

של המנהיג ואיש הרוח, של החוקר ואיש המדינה שנתברך
העם בנשיאותו.

תמה אני אם נמצא כמותו אדם אשר השכיל להאיר עיני
הציבור הרחב ועיני מנהיגי העם כאחד בתחום בעיית המדינה
והעם, בנינה של ארץ-ישראל וקיבוץ הגלויות והחינוך, לא
רק מבחינת הבנת צורכי ההווה אלא גם מתוך הבנת העבר,
והביא לידיעת הציבור הרחב עניינים שהיו סגורים בתחום
צר של אנשי מדע וספר.

וכיוון שידע שאין לך אדם שיכול לעשות הכל והבין שצריך
להיעשות ביקש לשתף אחרים בעשייה. לשם כך פתח שערי
מכונו בפני כל שראוי לעבודה מדעית, ומעולם לא יצא אדם
וידיו ריקניות. נתקיימו בו דברי רבי ישמעאל ששנינו במסכת
אבות: 'הלומד על מנת לעשות מספיקין בידו ללמוד וללמד
לשמור ולעשות' (אבות ד, ה).

שטח מחקר שכמעט כולו חדש נבנה והוקם במכון ברוב
מאמץ ובמיעוט אמצעים. רם-המשרה ורב-השנים עשה עם
צעירים שלא התנכרו במעלליהם ולא ראה בכך פחיתות
כבוד. אדרבה, סבר שיש לתת להם לגדול מתוך עצמם ועל-
פי דרכם. ועם זאת ידע כיצד לשמור על חומר תוסס שייעשה
יין ולא יחמיץ. עינו היתה רואה וכאילו אינה רואה, ולדיבורו,

לקול דממה דקה שלו, ויותר ממנו לשתיקתו שהיתה ממללא
טפי מכל דיבורא, היו משמעויות הרבה. ואשרי שהשכיל
להבין זאת.

ירושא גדולה הוריש הנשיא המנוח למכון שלו, לא ירושא
חומרית אלא רוחנית. אוירה טובה ורוח של יצירה ועשייה.
יברך ה' אותנו שנהיה ראויים לשמור על פקדון יקר זה
ולהגדיל תורה ולהאדירה.

- 1 מסעות יצחק בן־צבי, ירושלים תש"כ, עמ' 9-10.
- 2 שם, עמ' 76.
- 3 וכאמרו בצאתו אל חברון 'העבר וההווה משכו את לבנו.
שם, עמ' 45.
- 4 שם, עמ' 77.
- 5 שם, עמ' 133.
- 6 שם, עמ' 20.
- 7 ראה מאמרי: פלחים יהודיים בסביבות ירושלים במאה הי"ח.
ידיעות החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה. כרך יד, תש"ח,
עמ' 25-29; מכפרי הגליל העליון. ספר דינבורג, תש"ט, עמ'
289-309 ואגרות ותעודות מכתבי־יד, משנת המגיפה תקע"ג;
מסתערבים - השכבה הקדומה ביישוב. הכינוס העולמי למדעי
היהדות, קיץ תש"ו, ירושלים תש"י, עמ' 417-421.
- 8 הקדמה לספרו שאר ישוב, תרצ"ו.
- 9 מאסף דבר, תש"א. חזר ונדפס בחוברת מיוחדת בהוצאת מרכז
לתרבות והסברה של ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים
בארץ־ישראל. נכלל גם בספרו 'נדחי ישראל'.
- 10 נדחי ישראל, עמ' 16.
- 11 מכתב בן־צבי, מחקרים ופעולות, א, תש"ג, עמ' 1-3.
- 12 הוצאת החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה, ירושלים
תרצ"ח.
- 13 ארץ־ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תש"ו,
עמ' 416. כאמור, ביקש הנשיא המנוח לעשות חיבורו זה מדעי,
אבל זכה שגם ספר זה ייעשה בו שימוש לצורך הינוך

הדור הצעיר. קיצורו של הספר יצא בהוצאת המטה הכללי של צה"ל וזכה על-ידי כך להיות נפוץ ביותר. אף שמח לשמוע בערוב ימיו על תכנית שנידונה במשרד החינוך להחזיר את הקיצור, כדי שישמש ספר לימוד בבתי-הספר.

14 כגון: עלילות דם וגוירות שמד בפרס במאה הי"ט. ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 100-108; מקורות לתולדות יהודי פרס. ספונות, ספר ב, תשי"ח, עמ' קצ-ריג; תעודות לתולדות יהודי פרס בימי השאח נאצר אל-דין. ספר מנחה לאברהם, לויבלו של מר אברהם אלמאליח, ירושלים תשי"כ, עמ' 1-11; אגרות מכורדיסתאן מן המאות הי"ח והי"ט. סיני, כרך כח, תשי"א, עמ' פט-קב.

15 קונטרסים בקבלה שבתאית מתווגו של ברוכיה. ספר שור, הוצאת מכון בן-צבי, תשי"כ, עמ' שמש-שצד.

16 בשנות תרפ"ח, תרצ"ב, ת"ש.

17 לקדמות יישובם של שבטי-ישראל בערב, ארץ-ישראל, ספר ו' תשכ"א, עמ' 130-148.

18 כתיב בן-צבי, ג, עמ' 126-129.

19 "מקדשיה" הירושלמי וכתרי-תורה שבבתי-הכנסת הקראיים בקושטא ובמצרים. קרית ספר, כרך לב, תשי"ו, עמ' 366-374.

20 ראה: יששכר זאל, 'כתרי' משנת ה' אלפים ושבע לבה"ע. קרית ספר, כרך לח, תשכ"ג, עמ' 122-132.

21 מסעות, עמ' 136.

22 'כתר התורה' של בן-אשר שנכתב בארץ-ישראל. סיני, כרך מג, תשי"ח - קובץ 'עלי עשורי' בעריכת הרב י"ל הכהן מימון ז"ל, עמ' ה-יג. חזר ונדפס בעברית ובאנגלית בקובץ מחקרים ב'כתר,

חלב, הוצאת מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ירושלים
תשי"ב, עמ' א-ט.

23 ראה: כתבי יצחק בן־צבי, רשימה ביבליוגרפית, בספר ארץ־
ישראל, ספר ד, תשס"ו, עמ' 1-8 (300 ערכים); כני"ל, רשימה
ערוכה בידי שלמה שונמי, ירושלים תשי"ח (394 ערכים). מחקרי
במכון בן־צבי נרשמו בחוברות מקורות ומחקרים, א-ג, ירושלים
תשי"ג-תשי"ב.

être quand même faites, il a associé d'autres à son action ; aussi a-t-il ouvert les portes de son Institut à tous ceux qui étaient aptes à s'adonner au travail scientifique.

Un domaine d'étude presque entièrement nouveau a été créé avec les efforts les plus grands et les moyens les plus limités. Celui qui exerçait la charge la plus élevée et qui était d'un âge avancé, travaillait entouré de jeunes qui n'avaient encore fait leurs preuves, sans voir en cela une atteinte au respect qui lui était dû.

Le Président laisse à son Institut un héritage non pas matériel mais spirituel, une bonne ambiance de travail et un esprit de création et de réalisation. Que D. fasse que nous soyons dignes de ce dépôt précieux, afin d'enrichir et de diffuser l'amour de la science.

manuscris de l'Institut Ben-Zvi. Le Président sut fournir les preuves scientifiques de l'authenticité du manuscrit de Ben-Asher, celui même que Maimonide avait consulté, et sur lequel le Président a publié une importante étude.

Il n'est pas notre objet ici d'énumérer les études et les écrits du regretté Président. La liste de ses études comprend près de quatre cents articles sur les sujets les plus divers et dont nous n'avons fait ici que citer un nombre restreint. Si nous nous rappelons que ces études ont été rédigées par un homme qui, sa vie durant, devait assumer de lourdes et importantes responsabilités, nous sommes impressionnés par ses activités multiformes et par leurs ramifications dans le domaine de l'esprit. Il ne fait aucun doute, que s'il s'était consacré uniquement à la recherche et s'était limité à un seul domaine, ses études auraient atteint un degré plus poussé dans l'exactitude et la perfection. Mais c'est le peuple qui aurait été lésé. Nous n'aurions pas connu cette alliance harmonieuse du dirigeant et de l'homme de l'esprit, cette interpénétration du chercheur et de l'homme d'Etat, dont le peuple bénéficia durant les années de sa Présidence. Et comme il savait qu'il n'est pas donné à un homme de tout faire par lui-même, et que les choses doivent

trés alors qu'il était étudiant à Constantinople et lorsqu'il fit par la suite différentes randonnées en Turquie. Il fut le premier à obtenir les manuscrits Judéo-espagnols des chants et louanges des Dömné, et publia par ailleurs des textes composés dans le cénacle salonicien de Berukhia, la plus nihiliste et la plus extrémiste des sectes sabbataïstes dont les membres déclaraient en 1716 que Berukhia était lui-même le «Messie» réincarné. Parallèlement à l'étude des sectes, le regretté Président avait un certain penchant pour le phénomène historique qu'il appela lui-même «la royauté juive en Galouth», et principalement pour les tribus juives et les états juifs d'Arabie. Il arriva à la conclusion, qu'entre le début du troisième siècle et le premier quart du sixième siècle de notre ère, il y a eu dans les contrées de la presqu'île d'Arabie des états dirigés par des rois et des gouverneurs juifs. Il porta une attention particulière aux «Keter Torah», ces anciens textes manuscrits de la Bible, et eut le mérite de réaliser ce qui avait été une de ses plus chères aspirations : le sauvetage du «Keter» vocalisé par Aaron Ben-Asher lui-même. Ce manuscrit le plus ancien et le plus important de tous les manuscrits de la Bible existant dans le monde, est enregistré sous le numéro 1 dans la collection des

recherche qui depuis, s'est accrue et ramifiée. Certes il avait fait de grands travaux auparavant : l'édition critique d'importants textes sur Eretz Israël basée sur des sources manuscrites et des récits de voyage, auxquels il portait une affection particulière, en tant que voyageur et en tant qu'historien d'Eretz Israël. Cependant le couronnement de son activité scientifique est bien l'étude «Eretz Israël sous le régime Ottoman». Cet ouvrage, le premier en son genre, couvre la période importante de quatre cents ans (1517 — 1917) qui précéda l'apparition du Mouvement Sioniste et la création de l'Etat d'Israël. Ce livre constitue le dernier chaînon manquant dans l'ensemble des ouvrages traitant de notre histoire depuis ses origines jusqu'à l'orée de notre époque. Nombreux sont les écrits du Président relatifs aux Juifs Orientaux, et principalement aux Juifs de Perse et du Kurdistan de la même époque; nombreux aussi les documents qu'il a publiés sur des Communautés ignorées ou peu connues.

C'est parce qu'il était lié aux Communautés isolées et aux sujets exotiques que le défunt Président se rapprocha de l'étude des sectes. Il fut l'initiateur en matière d'études sur les Samaritains en Israël; les Karaïtes et les Sabbataïstes, il les avait rencon-

vue de réaliser l'unification des tribus d'Israël . . . Le but de l'Institut est d'encourager cette recherche afin que les trésors spirituels de ces tribus isolées en Israël, deviennent l'héritage de tout le peuple».

Ce programme, limité à ses débuts aux informations recueillies auprès d'émigrants, se transforma en un temps relativement court, étape par étape, en un programme très varié dont les résultats sont les suivants: examen de manuscrits se trouvant dans les grandes collections du monde ainsi que des ouvrages imprimés rares, reproduction sous forme photographique et inventaire de ces richesses spirituelles; rassemblement des créations littéraires des Juifs Orientaux et des études scientifiques à leur sujet. Viennent ensuite la recherche effectuée à l'Institut et les publications d'ouvrages sur les Communautés, des monographies sur des hommes de renom, des livres bibliographiques et des manuels: l'étude des sectes, tel que le Mouvement sabbataïste (Mélange S. Z. Shazar) et le Lexique «Bné Mikra»; l'étude du Ladino et le dictionnaire scientifique Ladino-Hébreu; enfin, et par dessus tout, l'annuaire de l'Institut «Sefunot».

La création de l'Institut a donné une direction déterminée au travail de recherche du Président,

essai «La Diaspora orientale et la Renaissance d'Israël», véritable fenêtre ouverte sur la connaissance de cette Diaspora et sur le problème de leur intégration dans l'Etat. Ces articles font partie intégrante de son livre «Les Tribus dispersées». Cette œuvre, si elle n'est pas la plus importante de ses travaux scientifiques, en est cependant la plus diffusée ; le livre a été traduit en Français, en Italien, en Danois et en Yiddish, et deux éditions ont déjà paru en Hébreu, en Anglais et en Espagnol.

Lorsque naquit l'Etat d'Israël, et que les Communautés d'Orient commençaient à se dissoudre, se revéla le second aspect de sa personnalité : l'homme politique à la tête de la chose publique, se transforma en homme siégeant dans le palais de la science. Il fonda l'Institut pour l'étude des Communautés Orientales auprès de l'Université Hébraïque, qui, dit-il, devra «sauver de l'oubli l'héritage spirituel des Juifs du Moyen Orient, éveiller et encourager l'étude de leur histoire et de leur culture». Il se proposait également un but effectif : «Avec la liquidation de Communautés entières de la Diaspora . . . l'état de ces émigrants nous paraît pauvre et vide . . . l'étude historique de ces Communautés n'est pas seulement une dette envers le passé, mais aussi un facteur important en

trouver des renseignements sur les paysans juifs ; il joignit un détail à un autre, une indication à une autre, et fut ainsi le premier à présenter au monde savant une riche documentation provenant de la littérature rabbinique et des sources manuscrites sur les anciens centres juifs de Kfar Peki'in, Chfar 'Am, Kfar Yassif, ainsi que d'autres centres autour de Safed, et cela au moment même où les nouveaux villages agricoles en Israël commençaient à s'établir. C'était comme s'il veillait à ce que l'on n'oubliât pas les anciens centres au profit des colonies nouvelles.

Ses articles sur les Juifs d'Orient furent écrits alors que la Diaspora avait déjà commencé son processus de transplantation vers l'Etat d'Israël ; les écrits antérieurs étaient essentiellement des récits de voyage, des impressions ou des études. Il se mit alors à la rédaction de monographies historiques sur ces Communautés, décrivant leur situation au cours des dernières générations et leur place dans l'Etat d'Israël. De 1950 à 1953, il rédigea des articles sur les Juifs du Yemen, d'Afrique du Nord, de Perse, de Boukhara, du Kurdistan, d'Afganistan, de Georgie et du Caucase, ainsi que des essais généraux sur les Communautés d'Orient en Israël. Parmi ses écrits, mentionnons particulièrement son

Turquie et Grèce. Dans la même mesure où il s'intéressait à ce qui était géographiquement proche, il aspirait à ce qui était proche dans le temps. Certes il s'est occupé également de fouilles archéologiques et d'histoire médiévale, mais la période qui lui était la plus chère était celle des quatre siècles du régime Ottoman. Le regretté Président témoignait un attachement particulier à Jérusalem, où il a vécu presque toute sa vie et qu'il n'a jamais quittée: Jérusalem, ville de rassemblement des tribus, parmi lesquelles il résida et qu'il apprit à connaître. Il voulut en étudier les différences et découvrit ce qui les unissait et ce qui leur était commun.

Ses articles et ses études sont pour la plupart destinés au peuple. Il essaya néanmoins de baser ses idées sur des sources, de faire des recherches et d'apporter une lumière nouvelle, mais son but était éducatif et informatif; aussi sa langue était-elle facile et compréhensible afin que ses travaux fussent à la portée de tous.

Dans le domaine de l'étude sur Eretz Israël et des Communautés Orientales sous le régime Ottoman, il s'intéressa principalement aux anciens centres. Il parcourut de nombreux itinéraires de voyageurs et examina d'anciennes sources dans le but de

sons et voilà qu'apparaît soudain devant nous une époque ancienne — ne réussirions-nous pas également à rassembler les vestiges d'un peuple, afin qu'il se lève en un seul corps, comme un peuple vivant, maître de son destin ».

Plusieurs fois il remplit des missions politiques et sionistes, sans jamais perdre le souci de la recherche et de la situation des Juifs dans les pays qu'il visitait. En 1924 il accomplit en Egypte une mission pour le compte du Mouvement Ouvrier; il devait y rencontrer le Président de l'Union Ouvrière d'Egypte et s'entretenir avec lui des problèmes de ce Mouvement. Il termina rapidement ses conversations afin de se rendre libre pour pouvoir examiner d'anciens manuscrits de la Bible, et formula son avis sur la situation des Juifs d'Egypte. En Irak et en Perse, il s'entretint en 1935, avec les autorités gouvernementales sur la situation des Juifs dans ces pays et en profita pour réunir une riche documentation sur les Juifs et sur leur situation. Il photographia d'anciens sites et recueillit de précieux documents.

Ainsi, son activité débuta en fait en Eretz Israël et toutes ses recherches sur les tribus dispersées ont trait à tout ce qui géographiquement parlant était proche d'Eretz Israël: Syrie et Liban, Irak et Perse,

Tels furent ses débuts. Lors du premier périple qu' il fit en 1904 — il n' avait pas encore vingt ans — son bateau jeta l' ancre au port de Constantinople. Le guide fit visiter aux passagers « ses souks, ses tours et ses églises, ses ponts et ses palais », mais le cœur du défunt Itzhak Ben-Zvi n' était pas uniquement attiré par cela. « Je n' ai pas manqué — écrit-il — une seule fois de descendre à chacun des ports de notre trajet . . . j' étais en premier lieu anxieux de rechercher les Juifs dispersés à Gallipoli et à Izmir, à Rhodes et à Chios, et sur toutes les côtes d' Anatolie et de Syrie ».

Depuis, on retrouve cette prédisposition dans tous ses voyages. A pied il s' est rendu aussi bien dans les centres nouveaux que dans les anciens sites : il voulait savoir quel avait été le visage du passé dans le pays et quelle nouvelle physionomie il revêtait dans le présent ; déjà apparaissait en lui, non seulement le sens de la recherche des coutumes d' Israël, mais encore l' archéologue futur.

Lorsqu' en 1904, il se rendit aux fouilles de Guezer et décrivit les découvertes qu' on y faisait, un nouvel esprit s' éveilla en lui, celui du chef : « J' étais assailli d' idées. Voici une époque révolue, enfouie sous la terre ; des chercheurs se mettent à fouiller vestiges après vestiges, rassemblant débris et tes-

Il serait difficile de trouver un homme comparable au regretté Président dont l'activité scientifique s'étendait aux domaines les plus divers, organiquement liés entre eux et qu'on ne peut examiner séparément.

Dès le début de sa vie, le défunt Président porta un vif intérêt à l'étude de ce qui concerne Eretz Israël et les Communautés d'Orient. Son installation en Israël, d'où toute son activité se ramifiera, avait un but central : celui d'accomplir la Mitzva de résider en Eretz Israël et de participer à sa reconstruction. Et comment se ferait cette reconstruction ? Il relut les paroles du prophète et les interpréta à sa façon : «Je délivrerai les boiteux, et je recueillerai ceux qui ont été chassés et ferai d'eux un sujet de louange et de gloire . . . quand je ramènerai vos captifs.» (*Sophonie*, III, 19-20).

Le pays doit être construit et son visage renouvelé. Mais à côté de cela, il y a lieu d'en dévoiler les trésors cachés, et de rechercher tout ce qui s'est trouvé éloigné par l'exil, faire revenir les fils perdus dans les pays d'Assyrie et les exilés d'Egypte. Mais il y a lieu également de découvrir leur lumière, exploiter l'héritage du passé pour les besoins de l'avenir, l'ancien au profit du nouveau et procéder à leur fusion.

LE PRESIDENT ITZHAK BEN-ZVI
SON ACTIVITE SCIENTIFIQUE
ET SES RECHERCHES A L'INSTITUT
BEN-ZVI

*Extrait de l'allocution de M. Meir Benayahu
à la réunion Commémorative
à l'Université Hébraïque de Jérusalem*

INSTITUT BEN-ZVI, UNIVERSITE HEBRAIQUE
JERUSALEM, 1963

